

В.У. Таранеўскі

Польскамоўныя мемуары Беларусі XVII стагоддзя

Вучэбны дапаможнік па гісторыі беларускай
літаратуры

УДК 882.6я73
ББК 83.3(4Бел)4я73
Т 19

Аўтар: старшы выкладчык кафедры беларускай літаратуры УА “Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэт імя П.М.Машэрава” **Таранеўскі В.У.**

Рэцэнзент: дацэнт кафедры беларускай літаратуры УА “ВДУ імя П.М.Машэрава”, кандыдат філалагічных навук
Падстаўленка В.Ф.

Вучэбны дапаможнік прысвечаны польскамоўным мемуарыстам XVII ст., ураджэнцам Беларусі, і іх творам. Вучэбны дапаможнік адрасаваны студэнтам філалагічных спецыяльнасцей універсітэта і прыхільнікам старажытнай літаратуры.

УДК 882.6я73
ББК 83.3(4Бел)4я73

©Таранеўскі В.У., 2005
©УА “ВДУ імя П.М.Машэрава”, 2005.

ЗМЕСТ

Уводзіны.....	4
1. Крылаты гусар і яго “Дыярыуш”.....	5
2. “Дыярыуш” Піліпа Казіміра Абуховіча.....	10
3. “Запіскі мае і дыярыуш...” Яна Уладзіслава Пачобута-Адлянцкага.....	14
4. “Дыярыуш” Яна Антонія Храпавіцкага.....	21
5. Літаратура.....	27

Уводзіны

Вытокі польскамоўных мемуараў, напісаных ураджэнцамі Беларусі, патрэбна шукаць у той палітычнай і ваеннай сітуацыі, якая склалася на пераломе XVI і XVII стагоддзяў. Гэты час для насельніцтва нашага краю быў складаным і трагічным. Усё пачалося 10 снежня 1569 года з пастановы польскага караля Жыгімонта Аўгуста, у якой, сярод іншага, было сказана: “...просім і напамінаем, каб тыя, хто з’яўляецца грамадзянамі як Кароны, так і Вялікага Княства Літоўскага, сталі адной непадзельнай Рэччу Паспалітай...” (1, 84), а закончылася непрывабнай для Літвы Люблінскай уніяй, якая была зацверджана 11 верасня таго ж года.

Гісторыя і асобы сведчаць, што унія была заключана з крыўдай для ліцьвінаў, бо яна пазбавіла Літву тэрыторый, паслабіла яе скарб, зменшыла лічбу грамадзянаў, што ў сваю чаргу паўплывала на колькасць паспалітага рушэння і ўнутраных ваенных дружынаў, гэта значыць на абаронадзейнасць гаспадарства. Але самае галоўнае – унія балюча ўдарыла па пачуццях Літвы, для якой вобраз Кароны не заўсёды бачыўся сваім.

З часам Літва прымірылася з уніяй, а шляхта, якая хацела браць удзел у публічным жыцці новай дзяржавы, павінна была прыйсці да знаёмства з польскай культурай і найперш з польскай мовай, бо яна была мовай сеймаў. У дыскусіі, якая папярэднічала уніі, гэтае праблема не была пастаўлена, бо яна як быццам і не існавала. Па-польску размаўлялі ўжо паўсюдна, і найперш у колах высокага палітычнага і ваеннага стану, да якога, безумоўна, мы адносім і нашых мемуарыстаў: Самуіла Маскевіча, Піліпа Абуховіча, Яна Пачобута-Адлянцкага, Яна Храпавіцкага.

Былі, несумненна, і іншыя. Толькі спадар Час не захаваў іх дыярыушы і мемуары, згінулі яны ў яго хуткаплыннасці ды зменлівасці, і вокны ў іх свет засталіся зачыненымі...

1. “Крылаты гусар” і яго “Дыярыуш”

“Дыярыуш...” Самуіла Маскевіча – першае нашае зацікаўленне, хаця дыярыушам яго можна назваць ўмоўна, бо толькі запісы за 1594-1604 гг. папраўдзе маюць дыярыушавую форму. Меў рацыю Б.Хлябоўскі, калі назваў працу С.Маскевіча “мемуарамі літаратурнага кшталту, якія смела можна паставіць у адзін шэраг са знакамітымі гавендамі Я.Х.Пасека, бо спакрыўнёны яны не толькі пісьменніцкім талентам, але і падобнасцю тэмпераментаў, ладам жыцця, з той толькі розніцай, што дзеліць іх паўвеку часу” (16, 296). Падобнае пісаў і А.Брукнер: “Маскевіч, ліцьвін з польскім гумарам, напамінае Пасека...”, а “мемуары Я.Х.Пасека з’яўляюцца першым польскім гістарычным раманам”, які павінен стаяць побач з “Трыма мушкецёрамі” А.Дзюма і героямі Г.Сянкевіча. Што ж абумовіла такія высокія ацэнкі, дадзеныя “Дыярыушу” С.Маскевіча?

С.Маскевіч быў прадстаўніком паланізаванай беларускай шляхты, якая ў XVII ст. ужо стала фундаментальнай часткай у арганізме Рэчы Паспалітай і вяла актыўнае ваенна-палітычнае і творчае жыццё. Самай знакамітай і каларытнай яе фігурай стаў гусар, зідэалізаваны паэтамі і мастакамі як увасабленне ваеннай славы народа, прыклад мужнасці і патрыятызму. С.Маскевіч, па сцвярджэннях яго сучаснікаў, быў адным з самых вядомых у тагачасным гусарскім коле, даслужыўся да звання палкоўніка, а па заканчэнні службы, прыкладна ў 1625 г., заняўся ўвекавечаннем свайго жыцця на паперы. Яго “Дыярыуш” (1594 – 1621) – гэта дыярыуш жаўнера, які, кажучы словамі А.Сайкоўскага, “працелепаўся на кані па аграмадных прасторах Еўропы ад Дуная да Фінскага заліва, ад Рыгі на Волгу і Дон” (14, 73). Гналі яго на Усход і на Захад жаданне прыгодаў, рабаўніцтва і экзотыка. І тысячы шляхецкіх дзецюкоў, падобных да Маскевіча, здабывалі на тым велізарным палігоне мілітарную навуку. Знайшліся сярод іх і тэарэтыкі, і барды, якія ў рэляцыях, паэмах і мемуарах у пажары саміх падзей або праз некалькі дзесяткаў год пасля іх расказалі пра нечуваную кар’еру Самазванца, пра поспехі польскіх жаўнераў і драматычныя прыгоды палонных на неабдымных прасторах Поўначы і Сібіры, пра захоп пад кіраўніцтвам С.Жулкеўскага Крамля і трагедыіны эпілог таго захопу. Такім чынам, гістарычныя падзеі сталі здатным матэрыялам для мемуаратворчасці, для роздуму над сэнсам палітычных, ваенных, рэгіянальных спраў і ўвогуле для асэнсавання перажытага.

“Sam sobie gęde, sam wesoł będe” (“Сам сабе спяваю, сам вясёлы буду”), - такую цытату, даслоўны выраз з Любчанскага парэміялагічнага зборніка С.Рысінскага змясціў С.Маскевіч на першай старонцы сваёй працы ў якасці эпіграфа. Але ўжо радком ніжэй сам сабе і запярэчыў: “Komu co się nie zluhi w moim opowiadaniu, niechaj mnie nie wini” (“Кому што не спадабаецца ў маім апавяданні, няхай мяне не вінаваць”). Як бачым, меўся на ўвазе канкрэтны адрасат, спадзяванне на будучага чытача, што пацвярджае і працяг тэксту “Дыярыуша” з яго амаль ідэальнай асобай аўтара-героя, хоць такім, вядома, у

жыцці сам С.Маскевіч не быў, але яго ўспаміны напісаны сапраўды быццам не рукою жаўнера, а спрактыкаванага агіёграфа ці паэта-панегірыста.

“Дыярыуш” С.Маскевіча пачынаецца 1594 годам, з часу паўстання С.Налівайкі, удзелу ў падзеях якога мемурыст не мог прымаць, будучы падлеткам. Мяркуем, што ўспаміны аб паўстанні – гэта пераказ слоў старэйшага брата мемуарыста Івана, які быў на полі бітвы пад Лубнам, дзе Налівайка дашчэнту быў разбіты, палонены і адпраўлены да караля. Маскевічаўскае “я” не праглядаецца да 1600 г., да пачатку паходаў войскаў Рэчы Паспалітай у Ліфляндыю. Удзельнікам гэтай выправы С.Маскевіч ужо быў – пры літоўскім падканцлеры С.Войне, пра што сам жа ўдакладніў: на “пары коней”, а не на адным, ці не дай Божа, увогуле без каня. Такім чынам, ужо з першых старонак “Дыярыуша” заўважаецца жаданне С.Маскевіча паўстаць перад нашчадкамі не худародным гусарскім звадыдышам без месца ў рэстры, а чалавекам годным вышэйшых шляхецкіх рангаў, дасканалым у паводзінах і маралі, прычым, як на полі бітвы, так і ў цывільным жыцці. Ліфлянцкая вайна не знайшла ў свядомасці мемуарыста аб’ёмнага баталістычнага адлюстравання. Гэта найхутчэй тлумачыцца тым, што малады ваёўнік быў тады пачаткоўцам у мілітарных справах, жаўнерам неспрактыкаваным і пераважна толькі сведкам таго, што дзеялася. Памяць мінулага бракла ад таго, што не самога мемуарыста было тое мінулае, што дарэчы абумовіла і бегласць падачы рэтраспектыўнага матэрыялу ў форме пагадавых запісаў, якія пакуль што ніяк не выяўлялі асобу аўтара-героя, а тым болей апаведальніка. С.Маскевіча, як і іншых мемуарыстаў, нельга ніякім чынам атаясамліваць з прафесіянальнымі пісьменнікамі і патрабаваць ад яго нейкага архілітаратурнага шэдэўра, тым больш што час на паняцце літаратурнасці тады яшчэ не наступіў. Паэтыка мемуарнага жанру ў другой палове XVI - XVII стст. Ішла пераважна ад летапіснай традыцыі, ад дамовых запісных кніжак тыпу “*silva rerum*” (лес рэчаў – лац.) і ад таленту самога “*homo scriptor*” – (чалавека пяра – лац.).

С.Маскевіч прэзентаваў нам у “дыярыушы” свет першых двух дзесяцігоддзяў XVII веку у трох вымярэннях: час (гістарычны, лінейны, а не міфалагічны), абставіны/падзеі і асобы і зноў жа ў гістарычнай перспектыве. Усё гэта ён аб’яднаў сваёй ментальнасцю, сваім аб’ектыўна-суб’ектыўным “я” і выразіў у слове, спакойным і мудрым, эмацыянальна-экспрэсіўным і нават гумарыстычным залежнасці ад факта або падзеі, якія становіліся ў цэнтры ўвагі мемуарыста. Вызначальнымі, на якіх грунтуецца асноўны тэкст “Дыярыуша”, сталі падзеі Смутага часу ў Масковіі, Дзімітрыяды – іх ключавыя моманты: бітва пад Клушынам, захоп Масквы з мэтай узвядзення на царскі трон польскага каралевіча Уладзіслава IV, аблога і абарона Крамля. “Галоўным акцёрам” той ваеннай кампаніі А.Сайкоўскі назваў гетмана С.Жулкеўскага, ён жа, на наш погляд, стаў і яе галоўным інфарматарам у сваім выключным па літаратурных традыцыях і манументальнасці “*Progrese i początku wojny moskiewskiej*” (21). С.Маскевіч у гэтым сэнсе сціплейшы, ён не асэнсоўваў, як С.Жулкеўскі, увесь кантэкст вайны, які быў спаланаваны і

вядомы толькі вышэйшым ваенаначальнікам. У С.Маскевіча свая канцэпцыя ваенных кампаній 1609 – 1613 гг. Яна – не статычная, бо падае дынаміку падзей і перыпетыі жыцця жаўнера ва ўсіх яго праявах – ад прычасця капеланаў перад бітвай і да, можна так сказаць, усеагульнага п’янства ў тагачасным польска-літоўскім войску. Пра п’янства неаднаразова пісалі і пазнейшыя за С.Маскевіча мемуарысты (Я.У.Пачобут-Адлянцікі і Я.Х.Пасек). П’яныя звадкі адбываліся паўсюль і на павятовых сейміках і трыбуналах, у час таварыскіх застолляў. Сам жа С.Маскевіч з непрыхаванымі выдумкай і гумарам, па-народнаму дасціпна раскажаў пра адну з гісторыяў пана Войцеха Бжэзіцкага, страшэннага гулякі і п’яніцы, які дапіўся да чорцікаў. С.Маскевіч, аднак, пра свае ўласныя адносіны да “малвазіі” нічога не гаворыць, як, нарэшце, і да Бога. Дзесяткі мемуарыстаў з XVII ст. у сваіх працах вельмі часта, вохкаючы і енчачы, звярталіся да Ўсявышняга – Маскевіч жа не надакучаў Богу малітвамі і просьбамі, хоць западозрыць яго ў атэізме нельга. Вядома, Маскевічаў час быў часам панавання касцёла і ні адна больш-менш значная падзея ў жыцці чалавека і дзяржавы не абыходзілася без уздзеяння касцёла. С.Маскевіч не заканчваў духоўных навучальных устаноў, ды і жыццё рана кінула яго ў школу мілітарную, жорсткую і небяспечную, і, здавалася б, ужо павінен быў бы сябраваць з малітваю – для сярэдневечнага чалавека пасрэдніцай між Богам і Зямлёй, таемнай і сакральнай. Аднак жа, відаць, С.Маскевіч болей спадзяваўся на свой мушкет, на жаўнерскі спрыт і ўдачу, а не на Бога і малітву. Бо ўвогуле, як гэта відаць з “мемуараў”, па натуры С.Маскевіч быў рабаўніком, валютарыстам, такім самым тыпам кандацёра, якім заўсёды быў акружаны. (такім жа на паўстагоддзе пазней стане і яго сын Багуслаў).

“Вайна жывіць жаўнера”, - такім правілам кіраваўся С.Маскевіч і тысячы яму падобных, якія на пачатку XVII ст. накіраваліся на ўсход, прымалі ўдзел у няўдалай аблозе Смаленска (1608 – 1609), бітве каля Клушына (1610), аблозе і абароне Крамля (1611), як і ў дзесятках іншых, больш-менш значных падзеях амаль пятнаццацігадовай авантуры Рэчы Паспалітай на маскоўскіх землях. Агрэсія закончылася ў 1618 годзе ў Дэуліне, дзе вялікія паслы ад абедзвюх дзяржаваў “прыгаварылі між вялікага гасудара нашага вялікімі расійскімі дзяржавамі і між вялікімі дзяржавамі – Каронаю Польскаю і Вялікім княствам Літоўскім перамер’е на 14 гадоў і на шэсць месяцаў”.

Усё пачалося 26 мая 1606 года. Менавіта гэтую дату меў на ўвазе А.Брукнер, калі пісаў, што “польская мемуарыстыка нарадзілася ў гэты дзень і год”. Скажаце, не ўсе з тых, хто ў складзе каронных войскаў перайшоў граніцу рускіх земляў, стаў пазней гісторыкам, летапісцам ці мемуарыстам. С.Маскевіч – стаў, даў прыклад “Дыярыуша”, які пераўзыходзіць усе іншыя панарамнасцю ў разгортванні падзей, у якіх, у мінулым, непасрэдна удзельнічаў сам, іх каларытнасцю, выяваю як уласнай асобы, так і героя-апавядальніка. Толькі Я.У.Пачобут-Адлянцікі можа пасупернічаць з С.Маскевічам, хоць яго “Запіскі...” больш прыватныя, статычныя.

Трафарэтнасць Я.У.Пачобута, як нам здаецца, вынікае з нізкага ўзроўню адукаванасці, што ўсведамляючы, мемуарыст пісаў: “У год 1655... мала што пабываўшы ў школах, і мала што вучыўшыся, а адслужыўшы хлапечыя гады, у год 1658, месяца жніўня 3-га дня, выправілі мяне іх міласці паны старэйшыя браты, параіўшыся з дабрадзеякай маткай нашай, на ваенную службу ў паспалітае рушэнне...” (8, 118). Але ў Пачобута ёсць і свае плюсы ў параўнанні са спадчынай Маскевіча, хаця бы тыя, што С.Маскевіч паўстае са старонак свайго “Дыярыуша” толькі ў гусарскай форме, у той час як Я.У.Пачобут – постаць дуальная: у “ваеннай” частцы “Запісак...” ён, адпаведна, вайсковец, жаўнер, забіяка, у “мірнай” – клапатлівы муж, ласкавы бацька, добры сусед і кампаньён. С.Маскевіч сваё прыватнае жыццё пасутнасці схаваў ад чужога вока, у прыватнасці з юнацкіх гадоў зафіксаваў адзін толькі факт амурных паходжанняў з князеўнай Вішнявецкай (у 1605 годзе, у Брагіне). “Тут мне так было хараша, што хіба толькі ў раі будзе лепей”, – прызнаўся С.Маскевіч пазней і больш пра сувязі з жанчынамі, пра жонку і дамашніх нідзе не абмовіўся і словам. Не засяроджваючы ўвагі на доме, стаў аднак сімвалічнаю фігураю службылага шляхціца, гусара Рэчы Паспалітай пачатку XVII ст.

Асабліва рэдкі і каштоўны С.Маскевіч у апісанні маскоўскага свету. Яго карціны ў “Дыярыушы” – манументальныя і аб’ёмныя. Зразумела, што запатрабаваныя намі пэўныя эпізоды, асобы і каментарыі не змогуць адлюстравать іх цэласнасці. Патрэбна стаць Маскевічам, каб паўторна перадаць іх мазаіку, злучыць у адно ўсе дэталі, фрагменты, тое, што бачыцца важным, і тое, што, на першы погляд, можа здацца нявартым увагі. Маскевіч рэканструяваў Маскву і яе жыццё з натуры, такімі, якімі іх бачыў. Ён не займаўся выбарам фактаў, а ўзнаўляў на паперы тое, што ў яго свядомасці і памяці адбілася найвыразней. Як талент Рэмбрандта без ніякіх скажэнняў адбіўся ў венецыянскім люстэрку, так у Маскевіча даў знаць аб сабе маскоўскі дух.

“Людзі больш падобныя да свайго часу, чым на бацькоў”, – сцвярджае арабскі афарызм. Яго поўнаасцю можна дастасаваць да С.Маскевіча і яго таварышаў па службе. Не духоўныя школы, а пляцы бітваў сталі месцам, дзе фармаваліся іх характары, іх філасофія і мараль. Тут яны пазналі самую непатрэбную навуку – навуку забіваць. І ці не шукаў на зыходзе дзён С.Маскевіч апраўдання за сваё не надта вялебнае жыццё і за ўчынкi людзей, якія многа разоў даводзілі Рэч Паспалітую да няшчасцяў, асабліва ў 1620 г., калі каронныя войскi пад камандаваннем спрактыкаваных ваеначальнікаў С.Жулкеўскага, Карэцкага і Канецпольскага былі нагалаву разбітыя туркамі. Як грамадзянін Рэчы Паспалітай, як жаўнер і проста чалавек, С.Маскевіч перажываў разам з суайчыннікамі тое нечуванае паражэнне, якое ўзрушыла і напалохала палякаў адначасна, прымусіла іх успомніць ганебную бітву Стэфана Патоцкага, якая адбылася васьмю гадамі раней, і ў якой паляглі дзеці, выведзеныя на вайну са школаў і акадэміяў. Трагедыі, якія спасціглі польска-літоўскую дзяржаву ў канцы 20-х гадоў XVII ст., прадвызначылі і

стыль апошніх старонак “Дыярыуша” С.Маскевіча. Сам ён не ўдзельнічаў у тых падзеях, спісаў іх з пачутага, таму сітуацыі ў яго могуць быць часткова і скажонымі, недакладнымі. Але прагнасць да апавядання, эмацыянальнасць і вера ў лепшае будучае – яны часава праўдзівыя. Толькі ў 1683 годзе Рэч Паспалітая змагла вярнуць сабе годнасць, страчаную пад Цэцораю, і найвыдатнейшую ролю ў гэтым, як сведчаць сучасныя гісторыкі, адыграў Ян III Сабескі, “венскі трыумфатар”.

Самуіл Маскевіч у гэты час ужо не жыў. Ёсць некалькі меркаванняў наконт яго смерці, і адно з іх – самае верагоднае. У 1621 – 1623 гг. князь Крыштаф Радзівіл сваімі ўласнымі сіламі вёў вайну са шведамі і меў пэўныя поспехі, якія не ішлі ў параўнанне з поспехамі С.Жулкнеўскага пад Клушынам ці Я.Сабескага пад Венай. С.Маскевіч мог апынуцца ў атрадах Радзівіла, бо ў гэты час меў толькі за сорок гадоў і, магчыма, у адной з сутычак ён склаў галаву, знайшоў сваю смерць, якую шукаў з таго моманту, калі, па яго прызнанні, першы раз агаліў шаблю і забраў у чалавека жыццё. Калі так, то яго “Дыярыуш” застаўся незакончаным па гэтай прычыне. Апошні запіс датуецца ў ім 23 жніўнем 1621 г.: у гэты дзень у “Варшаве адкрыўся вальны сейм”, – аднак аб ім у “Дыярыушы” ні слова. Праўда, ёсць яшчэ паведамленне пра рух турэцкага войска пад камандаваннем султана Сулеймана – “лютага непрямца ўсіх хрысціян” – з Канстанцінопаля ў бок Польшчы. Апошнія словы С.Маскевіча ў “Дыярыушы” гучаць аптымістычна: ён раіць насельнікам Рэчы Паспалітай спадзявацца не толькі на Бога, але і на сябе.

Такім чынам, “Дыярыуш” С.Маскевіча – гэта пэўная інфармацыя, якая мае сваю кампазіцыю, свой пачатак і сваё заканчэнне, але яна не абавязкова ставіла мастацкія мэты. Пазіцыя С.Маскевіча – мемуарыста менавіта гэтакая. Вызначыўшы за мэту раскрыць у часе, прасторы і сацыяльным асяроддзі кругаварот свайго жыцця, палітычнай, ваеннай і ў меншай ступені прыватнай сфераў, Маскевіч пачаў яго вербальнае выражэнне ў скупых дыярыушавых нататках, а закончыў сюжэтнымі навеламі, якія маюць не толькі пазнавальна-інфармацыйную каштоўнасць, але і прыносяць эстэтычнае задавальненне. Гэта адзін з найбольш важных момантаў секулярызацыі мемуарнага жанру як феномену культуральнага і яго крышталізацыі з прымітыўных дыярыушавых формаў у разгорнутае эпічнае апавяданне.

2. “Дыярыуш” П.К.Абуховіча

“Дыярыуш” П.К.Абуховіча па структуры, манеры падачы матэрыялу блізкі да “Успамінаў” Ф.Еўлашоўскага. У апошняга хіба што мацней гучыць суб'ектыўнае аўтарскае “я”, ён больш візуальны за Абуховіча, больш канкрэтны і бачны. Першы быў “каралевятам”, блізкім да двароў Жыгімонта II, Уладзіслава IV і Яна Казіміра Вазаў. Ф.Еўлашоўскі – шляхціц павятовага маштаба. Таму гісторыя, пададзеная гэтымі людзьмі, у аднаго суадносіцца з найважнейшымі дзяржаўнымі справамі Рэчы Паспалітай, у другога – з мясцовымі. Тэматычна “Дыярыуш” П.К.Абуховіча прысвечаны польска-маскоўскім войнам сярэдзіны XVII ст., вызваленчай барацьбе ўкраінскага народа пад кіраўніцтвам Багдана Хмяльніцкага за нацыянальную незалежнасць. На фоне такіх маштабных гістарычных падзей высвечваюцца ў “Дыярыушы” амбіцыйныя планы каралёў і магнатаў, грамадскае жыццё пададзена як ампліфікацыя шматлікіх сеймаў, сеймікаў і трыбунальскіх судоў, на якіх мемуарыст даволі часта выконваў дэпутацкія абавязкі ад Наваградка.

“Дыярыуш” П.К.Абуховіча бачыцца нам сярэднім звяном у мемуарыстыцы XVII ст. – між класічным, або рэгулярным дыярыушам, і мемуарамі. Прыватныя і публічныя падзеі мемуарыст укладваў урыўкава, дыяхронна, але рэтраспектыўна, галоўнай формай выкладання, як і ў Ф.Еўлашоўскага, стаў пагадавы запіс, часта з развітай нарацыяй. “*Otia publica*” (грамадскія справы) Рэчы Паспалітай пададзены выбарна, па ступені іх важнасці, праз прызму светабачання як самога П.Абуховіча – вернага слугі Айчыны, так і каранаваных асоб. Уласна пра сябе П.Абуховіч піша нямнога, як бы неахвотна, адсюль аморфнасць яго постаці, невыразнасць суб'ектыўна-індывідуальнага пачатку. Абуховічаўскае “я”, як правіла, рэдкае, часцей пануюць займеннікі “мы”, “нам”. “У год 1631. In Februario. Сейм быў вальны шасцітыднёвы ў Варшаве, дзе ніякіх нам, з ласкі Божай, падаткаў не навязана, а панове каронныя прынялі падвойны падымны. І мір, таксама, якога дай, Божа, нам як у Айчыне, так і ад прыгранічных суседаў надоўга” (7, 155). Абуховіч як дзяржаўны муж імкнуўся рэгістраваць і асэнсоўваць самыя важныя для лёсу Рэчы Паспалітай падзеі, прыватныя ж засталіся ў яго па-за палямі “Дыярыуша”. Калі віцебскі ваявода Я.А.Храпавіцкі штодзённа занатоўваў стан надвор'я, атрыманне і адсылку карэспандэнцыі, а таксама ад'езды гасцей і пасыльных ад самых розных уплывовых людзей, так і паляванне, колькасць забітых на ім зайцаў ці лісаў, то Абуховіч усё гэта ігнараваў. Ён прамаўчаў пра дамашніх, хаця сёння вядома, што ў яго былі найменш два сыны: Міхаіл Гаўрыла і Фёдар Геранім, і абодва яны, ідучы за прыкладам бацькі, пакінулі пасля сябе “Дыярыушы”. Міхал нават два: “*Diariusz...Strażnika W.X.Litewskiego, pisany przez czas więzienia w Moskwie od r. 1660*”; дрыгі – “*Diariusz Wyprawy przeciw Moskwie roku 1664*” (12). Ні словам не абмовіўся П.К.Абуховіч пра жонку, суседзяў і сваякоў і тым самым

збедніў фактуру сваёй працы. Служыў, а на справе – выслужваўся Рэчы Паспалітай і на паперы, хаця, магчыма, меў рацыю А.Сайкоўскі, калі сказаў, што П.К.Абуховіч напісаў “Дыярыуш” з афекту і што з’яўляецца ён [дыярыуш] “мемуарамі-апалогіяй”. Апалагічнасць уласціва любому мемуарнаму твору, але ж у адным выпадку мемуарысты апраўдваюцца за ўчынкi прыватнага характару, у другім – абараняюць сваю годнасць перад высокімі форумамі, калі на службе ў дзяржавы, калі з ускладненымі на іх абавязкамі не спраўляліся. У П.К.Абуховіча прычыны апраўдвацца былі. Казацкія хваляванні ва Украіне і Беларусі, пра якія ён так многа пісаў у “Дыярыушы”, зімой 1654 г. закончыліся для Рэчы Паспалітай трагічна: Багдан Хмяльніцкі прыняў маскоўскае падданства, летам гэтага ж года войскі Аляксея Міхайлавіча ўвайшлі ў межы Вялікага княства Літоўскага і восенню, 28 верасня, пасля трохмесячнай асады ўзялі Смаленск. Падзенне ўсходняй крэпасці стала для палякаў найвялікшай ганьбай, за якую трэба было пашукаць вінаватых. І ў хуткім часе дзяржаўны сейм і сатаварышы па зброі, у прыватнасці тагачаны смаленскі харунжы Ян Антоні Храпавіцкі, паспяшаліся ва ўсім абвінаваціць Абуховіча. Гэтаксама паступіў Іван Цыпрыян Камуняка. Менавіта яго словы “Лепей было, пане Филипе, седзець табе у Липе. Увалявся есть в великую славу, як свиня у грась” – назаўсёды ў вачах цэлага свету замацавала за Абуховічам славу здрадніка і нікчэмнага ваеначальніка.

Як і што адбывалася пад мурамі Смаленска ў верасні 1654 г., зараз сказаць складана. Але з гістарычных дакументаў і са сведчанняў самога ваяводы вынікае наступнае: у 1654 годзе маскоўскі цар Аляксей Міхайлавіч парушыў “навечна прысягнёны мір” між Масковіяй і Рэччу Паспалітай. І на ўсходніх рубяжах дзяржавы, гэта значыць у Смаленску, запанавала трывога, бо гарадскія мury былі неўмацаваны, наёмная пяхота неаплочана, недаставала харчу. І ўсё гэта, як плачацца Абуховіч у “Дыярыушы”, “звалілася на мае паслабленыя сілы невыносным цяжарам, які хіба што міласэрнасць Божая, Яго ўсемагутная рука адолець можа і выратаваць мяне ад ліха і далейшых цяжкасцей...” (7, 185). Рацыянальны ад прыроды і па службовых абавязках, Абуховіч, тым не менш, часта становіцца ў “Дыярыушы” эмацыянальным, пачуццёвым і духоўна акрэсленым. Эмоцыі, змешаныя са слязьмі, вычytваюцца ў пасмяротных пахвалах каранаваным асобам, з іх вынікаюць разважанні над сэнсам жыцця і шчасця, сутнасць якіх уклаў ваявода ў вусны жонкі Уладзіслава IV каралевы Рэнаты Цэцыліі, назваўшы марнымі, склізкімі і падманнымі. Менавіта Абуховіч адзіны з беларускіх мемуарыстаў XVII ст., што пакінуў у “Дыярыушы” партрэты ў слове сваіх высокіх апекуноў: Жыгімонта III, Уладзіслава IV. Партрэт, як істотны элемент мемуарнага жанру, характэрны найперш для мемуараў гістарычнага характару ці тых, дзе дамінуе аўтабіяграфізм. У творах, падобных да абуховічава, маем выразны след гісторыка-біяграфічнай характарыстыкі знакамітых людзей, як напрыклад, Януша і Багуслава Радзівілаў, гетмана Міхала Казіміра Паца у “Хроніцы” Яна Цадроўскага.

Такія характарыстыкі прысутнічаюць і ў Абуховіча. Віленскага ваяводу, гетмана Вялікага княства Літоўскага, “прыяцеля па дому” Льва Сапегу ён назваў “добра паспалітага вялікім міласнікам”, а яго сына, заўчасна памерлага Крыштафа – “дзіцём вялікай надзеі ў Айчыне”. Уладзіславу IV прысвяціў ён невялікую хвалебную прамову “ку чці”, дзе так уславіў дабрачыннасць караля, што не заўсёды кандыдаты на святы алтар удастойваліся такіх слоў: “Караля Ягамосця святога Пана не толькі пряму майму нікчэмнаму і дасціпнасці дробязнай, але і найлепшых гісторыкаў пісьмам ухваліць цяжка... Такой быў Пан мудрасці, храбрасці, шчасця..., што ні войнамі, а ні пакоем мінулых і будучых вякоў цяжка знайсці, цяжка абяцаць падобнага...” (7, 168).

Рытарычна-панегірычны стыль гэтага фрагмента лёгка заўважыць, лёгка зразумець яго вытокі. Моцна прывязаны да каралеўскага двара і яго гаспадароў, Абуховіч верна служыў ім, а ў іх асобах – Рэчы Паспалітай. Не з Божай, а з каралеўскай ласкі даслужыўся ён да найвышэйшай у дзяржаве пасады – Маршалка Кола Рыцарскага. Мажорны тон адразу ж мяняецца на мінорны, як толькі П.К.Абуховіч пачынае размову пра супрацьлеглыя станы: маскавіцянаў, татараў, украінскіх казакоў і самога Багдана Хмяльніцкага. Будучы прадстаўніком заможнай шляхты, негатыўна ставіўся да казацкіх выступленняў, бо неслі яны з сабою смерць і пакуты і былі накіраваны супраць такіх, як ён сам. Таму найўна чакаць ад Абуховіча станоўчых эмоцый і хвалебных эпітэтаў там, дзе ён піша пра агонь, які, “запушчаны гультаямі Хмяльніцкага на Літве, так далёка заняўся, што паветы Старадуб, Рэчыцу, Мазыр, Брэст і іншых замкаў на Белай Русі знішчыў дашчэнту. Са шляхты адных загубіў, другіх прымусіў туляцца ў выгнанні па чужых кутах...” (7, 169). Цікава, што Абуховіч адзіны з мемуарыстаў XVII ст. сваю этнічную радзіму назваў “Белай Руссю”, але выступленні яе насельнікаў на баку казакоў супраць польскага падданства лічыў “халопскай сваволяй”, а Б.Хмяльніцкага ахрысціў здрайцам, клятваадступнікам і груба аблаяў, назваўшы яго “лярвай”. Будучы суб’ектыўным у адносінах да сваіх ворагаў, ён, аднак, даволі аб’ектыўна і выразна, як гэта можна зрабіць у творы дыярыушавай формы, падаў агульную карціну ваеннага і палітычнага супрацьстаяння Рэчы Паспалітай і Украіны, якое, як ён лічыць, пачалося адразу пасля 20 мая 1648 года, часу смерці Уладзіслава IV, “як толькі астыла каралеўскае цела”. Як нам здаецца, гэтымі словамі Абуховіч хацеў падкрэсліць маштаб здрады былых каралеўскіх падданных, іх не хрысціянскую, а паганскую сутнасць. І да самай апошняй старонкі іншай характарыстыкі віноўнікам няшчасцяў Рэчы Паспалітай і сваіх ён не дае, хаця трагічныя для дзяржавы падзеі выпісваюцца старанна, быццам залежным ад якога-небудзь вяльможы ці сенату рэзідэнтам, у абавязкі якога ўваходзіла дасылаць гаспадару дакладную, вывераную інфармацыю з месца падзей. Менавіта такім рэзідэнтам у нас быў аршанскі стараста Філон Кміта-Чарнабыльскі, які ў перыяд з 1563 па 1564 гг. даслаў сенатарам Вялікага княства Літоўскага 27 лістоў не па душэўнай патрэбе, а па службовым

абавязку. П.К.Абуховіч не быў рэзідэнтам, ён не дасылаў інфармацыю якім-небудзь высокапастаўленым апекуеам і не рэдагаваў яе, а тым болей не звяраў, як і што адбывалася, напрыклад, у чэрвені 1648 г. у бітве на рацэ Жоўтыя воды, у якой сам не ўдзельнічаў. У П.К.Абуховіча няма апісання гэтае бітвы, баталістычныя карціны часцей за ўсё маюцца ў дыярыушах на тое запраграмаваных. Урэшце можна сказаць, што ў “Дыярыушы” П.К.Абуховіча ўвесь матэрыял дзеліцца на дзве часткі: першая – з інфармацыяй, пададзенаю з чужых слоў. Яна, адпаведна, ёсць пераказам, мемуарны герой у ёй адсутнічае. Другая – гэта інфармацыя аб тым жа самым, але пададзеная ў аўтапсіі, як бачанае сваімі вачамі або, яшчэ лепш, мемуарыст выступае ў непасрэднай сувязі з канкрэтнай грамадска-палітычнай ці прыватнай сітуацыяй, сведкам якой быў. Запіс можа быць па гарачых слядах, а можа ісці, як позірк назад – рэтраспектыўных абы толькі занатаваць падзеі для гісторыі і для нашчадкаў. Першае абуховічавае “я”, якое ўказвае на яго прысутнасць і ўдзел у дзяржаўных справах Рэчы Паспалітай, вычытваецца з 1632 года, калі мемуарыст пасля смерці караля Жыгімонта II быў на Трыбунальскіх судах, а потым на каптуровых і, нарэшце, на канвакацыі Уладзіслава IV. З гэтага часу, хоць і нерэгулярна, ідзе выява канструкцыі “аўтар-герой-апавядальнік” у асобе аднаго Абуховіча. Несумненна, героямі запісаў становіліся і іншыя людзі, уведзеныя ў фактуру па самых розных прычынах: заўчаснай смерці, незвычайнасці ўчынку (напрыклад, Пякарскага, які ў 1621 годзе замахнуўся на жыццё караля). Калейдаскапічна мігцяць на старонках “Дыярыуша” прозвішчы князеў, гетманаў, ваяводаў – асоб самага высокага дзяржаўнага стану, што прадвызначалі лёс Рэчы Паспалітай, яе абарону, клопаты за годнасці ў вачах свету і за самога мемуарыста. У гэтым сэнсе “Дыярыуш” смаленскага ваяводы можна назваць элітарным, бо ні аднаго паспалітага імя ён не назваў, не ўдастоіў гонару ўвесці ў аналы гісторыі, як і ніводнай бытавой сітуацыі са свайго прыватнага жыцця не пераказаў, ні разу не пажартаваў, а тым болей не заўсміхаўся. Гэта, у сваю чаргу, дае падставы сцвярджаць, што праца і інтарэсы П.Абуховіча найперш скіраваны на дзяржаўныя справы, і таму яго “Дыярыуш” можна назваць яшчэ і ўвогуле дыярыушам Рэчы Паспалітай 1630 – 1654 гадоў.

3. “Запіскі мае і дыярыуш” Я.У.Пачобута-Адлянiцкага.

Падобным эвалюцыйным шляхам прайшоў і Я.У.Пачобут-Адлянiцкі (1640 – 1703), калега С.Маскевіча па службе ў гусарскім войску, які пакiнуў выдатныя ўспамiны аб грамадска-палiтычнай, ваеннай і дамовай сiтуацыi ў Рэчы Паспалiтай за 1640 – 1684 гг. пад назвай “Notacyje moje i diariusz mojej służby wojennej, co się kolwiek gdzie zdarzyło przy mojej bytności nanotowałem dla pamięci. Co niechaj będzie Panu Bogu ku chwale i ku czci Matce Miłosierdzia, która mię w różnych niebezpieczeństwach dźwigała przyczyną swoją przeważną i eliberowała z wielu moich trudności i kłopotów, bez których co i krok nigdy nie byłem i nie jestem” (7). Польскі даследчык мемуараў Багдан Крулiкоўскі “Запіскі” Пачобута назваў “знакамітымі”, “якiя ў многiх месцах могуць раўняцца з Паскавымі”, хоць застаюцца малазнымi, як і асоба самога аўтара. У Беларусi ўпершыню былі надрукаваны ў часопiсе “Полымя” (“мiлiтарная” частка ў № 1-2 за 1998 г.). У Польшчы яны былі надрукаваны яшчэ Ю.Крашэўскiм у 1877 г., а ў наш час з’явілася iх новае выданне, падрыхтаванае і пракаменцiраванае А.Рахубам (7). Польскiя лiтаратуразнаўцы першымi і ацанiлi працу Пачобута. У.Чаплiнскi, займаючыся жанравай спецыфікай даўнейшых мемуараў, назваў “Запіскі” выдатнай гiстарычнай крынiцай з выразнымi элементамi нарацыi”, і заўважыў, “што хоць яны і выкладзены ў форме дыярыуша, але не з’яўляюцца дыярыушам *sensu scripto*”. Я.Рытэль залiчыла “Запіскі” да аўтабiяграфiй цi мемуараў з перавагаю аўтабiяграфiчных элементаў”, а пазней прызнала iх “дыярыушам з агеньчыкам мемуарнай нарацыi”. А.Сайкоўскi назваў iх “дыярыушам ваеннай службы”, што можна было б і прыняць, калi б у Пачобута была iнфармацыя выключна пра яго вайсковыя справы, якiя ён спыніў у 1667 годзе, пайшоўшы з войска, і вядучы свае запiсы – запiсы сталi цывiльнымi – яшчэ 17 гадоў.

Увогуле, праца Я.У.Пачобута-Адлянiцкага – сiнкрэтычнага характару: гэта “дыярыуш-мемуары”, з наяўнасцю элементаў і дыярыуша і мемуараў цi сюжэтаў з больш развiтымi праявамi яркага апавядальнiцтва. Несумненна і iх гiстарычная каштоўнасць. Слушна пiсаў Чэслаў Хернас, заўважаючы, “што Пачобут у сваiх дамашнiх і мiлiтарных мемуарах падаў многа знамянальных рыс да зборнага шляхецкага партрэта і ў апiсаннi авантурнага жыцця жаўнера, і ў яго расчараваннi, і што да нiчога ў службе Айчыне не даслужыўся, і ў паказе яго забабоннасцi, якая ўплывала на яго ўчынкi” (19, 534). Як бы падагульняючы значэнне працы Я.У.Пачобута-Адлянiцкага, Эдвард Менда прыйшоў да высновы, што яна запаўняе шмат прабелаў у мемуарыстыцы XVII ст.

Сапраўды, без Пачобута нельга найпаўней уявiць ратную кампанiю 1658 – 1667 гг. на ўсходнiх рубяжах Рэчы Паспалiтай і асаблiва цiкавую геаграфiю выправаў лiтоўскiх харугваў у 1658 – 1660 гг. у Курляндыю (аб гэтым звесткi толькi ў яго).

“Запіскі...” Я.У.Пачобута-Адлянцкага, укладзеныя ў дзённую форму, не былі рэгулярнымі, яны, як мы ўжо казалі, выразна дзеляцца на дзве часткі. Першую, за 1658 – 1667 гг., другую – 1668 – 1684 гг. Абедзве гэтыя часткі аб’яднаны духам, асобай самога мемуарыста. Як Самуіл Маскевіч, як Ян Хрызастам Пасек, Я.У.Пачобут-Адлянцкі пачаў з кароткіх паведамленняў, ці з чужых слоў, ці па дакументах, якія меў (аб сваім нараджэнні, аб сваіх хросных бацьках, хто быў ксёндз, які хрысціў будучага мемуарыста). Першы запіс у Я.У.Пачобута датуюцца 26 чэрвенем 1640 года, аднак больш-менш рэгулярную храналогію свайго жыцця ён пачаў выкладаць з 1658 г., калі пасля смерці бацькі, “мала пабыўшы ў школах і мала чаму навучыўшыся, а адслужыўшы хлапечыя гады”, быў выпраўлены маці і старэйшымі братамі на ваенную службу з паспалітым рушэннем пад казацкую харугву слонімскага падкаморага Мікалая Шэмета. Запісы ж за 1640, 1648 і 1655 гг. – гэта скупыя паведамленні як бы аўтарскія – не са свайго жыцця. У іх найвыразней адчуваецца дыстанцыя часу, размытасць вобразу героя-апавядальніка і аслабленасць дынамікі падзей. Апошнія два моманты, а яны – важнейшыя для мемуараў тыпу Пачобутавых, пачынаюць праграмавацца ў “Запісках...” з 1658 г. У гэты час іх аўтар знаходзіўся ў войску, кіруючыся ў Курляндую ваяваць супраць шведаў, дзе ў лістападзе гэтага ж года і прыняў баявое хрышчэнне. Першую сваю бітву апісаў Пачобут па-юнацку гарача і эфектна, як афарбаваў “сваю шаблю непряцельскай крывёю” не толькі чырвонай, але і чорнай, бо мала што сам не загінуў. Там жа, у Курляндзі, аўтару “Запісак...” упершыню, яшчэ зусім маладому – восемнаццаці гадоў – прыйшлося адстойваць мужчынскую годнасць і шляхецкі гонар у паядынку з панам Галубіцкім. Менавіта тут і зведаў Пачобут, таксама ўпершыню, чалавечую подласць, што хадзіла ў яго за спінай у асобе Галубіцкага, які ўжо пасля звадкі напаў на яго з тылу, выцяўшы шаблю ў лапатку.

Апавяданне Я.У.Пачобута-Адлянцкага пра Курляндскія падзеі насычана самымі рознымі дэталямі (зборы, рух войска, кватэраванне, пералік ваеначальнікаў і простых жаўнераў). Першым Рэч Паспалітая даверыла цэлыя арміі, другія ў спадзяванні заслугі ад караля маёнткаў, грашовых узнагародаў і чыноў клалі сваё жыццё на полі бітвы часта ў першым жа паядынку. Пачобута шанавала Багародзіца, хаця загінуць ён мог не адзін раз, як гэта здарылася ў 1658 годзе пад Мітавай, ці 8 кастрычніка 1660 года на берагах рэчкі Басі. Гэты дзень, як запісаў мемуарыст, “крывёю абліты, лепшае грона шляхетнай моладзі і сыноў мілай Айчыны немалымі трупамі паклаў, якіх цяжка было і палічыць, бо адных я не ведаў, а другіх і прозвішчаў не помню (8, 114).

Апісанне бітвы харугвай Стэфана Чарнецкага з дружинамі Юрыя Даўгарукага напрошваецца ў Пачобута на параўнанне з лепшымі баталістычнымі карцінамі ў польскамоўных героіка-эпічных паэмах А.Рымшы, Ф.Градоўскага, Я.Радвана і сведчыць аб аўтарскай унутранай, духоўнай, Богам дадзенай літаратурнай рэфлексіі, справы. “Месяца

кастрычніка, – піша Пачобут, – 8 дня, апоўначы, выслухаўшы набажэнства і аддаўшыся пад апеку Усявышняму, вышлі харугвы ў поле... Хутка і дзень пачаў асвятляць зямлю, і ягамосць пан гетман, будучы ўжо гатовым да бітвы, паслаў трубача клікаць Даўгарукага з абоза на поле крывавага бою. Тыя ж, не бавячыся, на самым досвітку дзёрзка кінуліся ў атаку і пры набліжэнні да нас ударылі перакрываваемым агнём з двухсот пяці гармат, на што мы адказалі ўзаемнасцю, з двухсот. Пасля такога прывітання і лёгкага сполаху ў шэрагах, было загадана харугвам і нам, з іменем Божым, атакаваць. Зайгралі вайсковы танец і розную музыку, а мы, спяваючы “O gloriosa” і клічучы Божую Маці на дапамогу, з вясёлым сэрцам і духоўным блаславеннем сутыкнуліся на левым фланзе...” (8, 143).

А.Рымша, толькі ў паэтычнай форме, як бы паўтарае Я.У.Пачобута, калі апісвае прэлюдыю бітвы “літоўскіх Ахілесаў” князя Крыштафа Радзівіла (Перуна):

Свой голас жахліва труба па расе падае,
Барабаны гучаць, і палка ад іх не адстае,
Лёгкі вецер харугвы прыгожыя развівае...

Урэшце ў баталістычных сцэнах А.У.Пачобут ні ў чым не саступае і паляку Я.Х.Пасеку, аўтару “Мемуараў” за 1656 – 1688 гг. Параўнаем апісанне Пасека пачатку бітвы пад Палонкаю з Пачобутавым на рацэ Басі: “Як крыху развіднела, зараз жа загадана трубіць па конях. Рушылася войска, каб мы, Пана Бога ўзяўшы на помач, зараней гэтую пачалі забаву. Ідучы тады, кожны адпраўляў сваё набажэнства: спевы, малітвы; капеланы, едучы на конях, слухалі споведзі. Кожны прычашчаўся, каб быў як найгатоўшы на смерць...” (8, 59). Я.Х.Пасек, як нам здаецца, больш эмацыянальны і экспрэсіўны чым Пачобут, затое наш мемуарыст дакладны, часцей, чым Пасек, імкнучыся да аб’ектыўнасці і жыццёвай праўды. Я.Х.Пасек, здаецца, выдумвае, калі піша пра колькасць войскаў, што ўдзельнічалі ў бітве пад Палонкаю: “было тады на 40 000 Масквы, а нашага і з Літвой толькі 15 000”, у той час як Масква мела толькі палову гэтага. Без самалюбавання, несумненна, не абышлося і ў Пачобута, але яно не гіпербалізаванае, як у Пасека не выклікае насмешкі і добра пасуе постаці і характару аўтара. Са старонак “Запісак...” Я.У.Пачобута вынікае, што ў бітвах, у адрозненне ад Я.Х.Пасека, ён асабліва не вызначыўся, аднак пажартаваў з Альбрэхта Канстанцы Цеханоўскага, аршанскага маршалка, які ў час бітвы на Басі “зваліўся з каня, а потым апраўдваўся, што гэта да яго прыпала нядобрая хвароба ад атруты...” (8, 145). “Здаецца мне, - зрабіў вывад Я.У.Пачобут, - што нядобрая, але ад страху, а не ад атруты, бо за сталом, пры добрым віне, не было лепшага жаўнера” (8, 145).

Смех – не вельмі характэрная для мемуарна-дыярыушавых твораў квітэсэнцыя. Халодны і аднастайны Я.А.Храпавіцкі, заўсёды ў клопатах і нараканнях Ф.Еўлашоўскі, і толькі два гусары – С.Маскевіч, Я.У.Пачобут-Адлянціцкі не шмат, але сябравалі з гумарам, якога сапраўды ў іх эпасе не

хапала. Якраз дзякуючы свайму гумару і задзірыстасці Я.У.Пачобут быў чалавекам неардынарным, рэдкім. Ніхто з мемуарыстаў-жаўнераў не паядынкаваў так часта і з добрым для сябе вынікам, як ён. Калі гэта было, каб малазнаны ў краі таварыш гусарскай харугвы быў выкліканы на паядынак самім вялікім гетманам Вялікага княства Літоўскага Казімірам Янам Сапегам. Не кожны асмеліўся б кінуць у вочы магнату такога рангу словы, падобныя Пачобутавым: “Дзеля Бога, прашу перадаць ягамосцю..., каб мяне ён на паядынак не выклікаў, бо калі мяне паб’е, то невялікую будзе мець славу, што Сапега Пачобута пабіў, але, барані Божа, Пачобут Сапегу паб’е, то ўся дзяржава яго шчасце і перамогу бачыць будзе...” (8, 162).

У гэтым выпадку, здаецца, Пачобут перабольшыў, схітрыў перад тымі, каму ён ахвяраваў сваю працу. Героіка-трыксцёрскія ўчынкі заўважаем у яго неаднойчы, і не бачым у гэтым абсалютна адмоўнага, а больш за тое, праектуем абставіны, пад уплывам чаго фармаваліся Пачобутавы мараль, светапогляд, менталітэт вайскоўца, выхадца з не надта багатага шляхецкага асяроддзя, які не раз са словамі “дай, Езус, шчасліва” запускаў агонь пад стрэхі дамоў мірных жыхароў і фарбаваў шаблю іх крывёю. Прычым кіраваўся ён тут не так патрыятычнымі ідэямі, змаганнем за славытыя шляхецкія вольнасці, колькі практычным: нажыва каштоўнасцяў была рухомай сілай яго ўчынкаў, як і многіх дзесяткаў тысяч валонтарыстаў, што разам з ім ваявалі ў Курляндзі і Маскоўскіх землях.

Адзначым, што пра падзеі, якія адбываліся без яго ўдзелу, Пачобут пісаў рэдка, як, напрыклад, пра неардынарны для Рэчы Паспалітай выпадак, што меўся быў 28 лістапада 1661 года, калі канфедэраты гвалтоўна забілі польскага гетмана, кароннага скарбніка Вінцэнта Гансеўскага і кароннага маршалка Казіміра Хвалібога Жэромскага. Гэтую трагічную падзею Пачобут выклаў выключна эмацыянальна з непрыхаванымі жалем і спачуваннем да ахвяраў і абурэннем да “несумленных сыноў Айчыны”, якія “...самі судзілі, самі былі і катамі”. “Гвалт быў, ёсць і будзе, роўна як і несправядлівасць”, - па-філасофску мудра і коратка ацаніў мемуарыст праз асуджэнне аднаго жахлівага выпадку цэлае грамадства. І тут дарэчы будзе ўспомніць, як нязнаны паўднёва-рускі летапісец, вялікі майстар рэалістычнага апісання не толькі феадальных войнаў, але і розных эпизодаў палітычнай барацьбы і інтрыгі, у адным, падобным да Пачобутавага, сюжэце, уклаў у вусны цэлай княжацкай дружыны такую сентэнцыю: “Зол бе человек бесу – и бес того не замыслит, еже зол человек замыслит”. Злосць на нефартуну ў бітвах, за няўзятых непрыяцельскіх крэпасці, за дарэмна забітых, за прадажнасць замежных афіцэраў, за неатрыманыя грошы, пасады і маёнткі вымяшчалі жаўнеры ў шматлікіх канфедэрацыях і рокашах, але найчасцей на мірных жыхарах у чужых землях. Забойства слаўных і вядомых у дзяржаве людзей падначаленымі было выключным. Але яно ішло ад той жа злосці за няспраўджаныя спадзяванні на ўзнагароду. Сам Я.У.Пачобут-Адлянцік ў крывавай расправе над Гансеўскім і Хвалібогам не ўдзельнічаў, але неаднойчы за адно толькі сказанае слова супраць яго самога ўступаў у

паядынкi з тымi, каго зусiм не ведаў, i гатоў быў, у выпадку перамогi, забiць чалавека да смерцi. Здаралася такое не толькi на ваенных дарогах, чаму магло быць хоць нейкае апраўданне, але i ў мiрны час, якi наступiў для Пачобута са снежня 1665 г. Гэтым годам заканчваецца яго сталая вайсковая служба i “мiлiтарная” частка “Запісак...”, якая ахоплiвае 8 гадоў. У ёй выразна паўстае шмат у чым сiмвалiчная постаць гусара, лiцьвiна па паходжаннi, а па мове i традыцыях – паляка.

“Месяца лютага 2 дня, у дзень Грамнiц, загадала мне таварыства iм службыць, абраўшы за дэпутата, дай, Езус, шчаслiва”, - такiмi словамi распачаў “мiрную” частку “Запісак...” i новы этап у сваiм жыццi ўжо вольны ад ваенных клопатаў i бiтваў Я.У.Пачобут-Адлянiцкi. “Мiрнай” мы называем яе ўмоўна: не было ваенных кампанiй, дык адбывалiся стрэсы ў самой Рэчы Паспалiтай, што “было нават брыдка i чужым манархам”. Прычынай той “брыдкасцi”, паводле Пачобута, стаў рокаш Ежы Любамiрскага, якi 14 лiпеня 1666 г. закончыўся фатальнай братазабойчай бiтвай пад Монтвамi, дзе загiнула тры тысячы семсот сорок польскiх афiцэраў i жаўнераў ад рук самiх жа палякаў. У тых трагiчных падзеях Пачобут не прымаў удзелу, i ён не выказваў сваёй прыхiльнасцi да караля цi ракашанаў, захаваў нейтралiтэт, толькi невясёла парадаваўся, што не было там лiтоўскага войска, бо “стала б тады для Рэчы Паспалiтай жалоба яшчэ большай”. Сацыяльная псiхалогiя, сацыяльнае агульнае тут ужо ў Пачобута ператвараецца ў прыватна-iндывiдуальнае, а з гэтым мяняецца i форма, жанрава-стыльвыя параметры: iнфармацыя набывае ўласцiвасцi мастацкай нарацыi, пачынаецца ўлада над сюжэтам, як формай выяўлення падзей у часе.

Урэшце, калi параўноўваць “мiлiтарную” i “мiрную” часткi “Запісак...” па панарамнасцi i па аб’ёме iнфармацыi, па выразнасцi iндывiдуальнага аўтарскага пачатку, то i ў першай, i ў другой ёсць сукупнасць, ёсць i шчодрасць, шчодрасцi нiбыта больш. Але i там i тут мемуарыст захаваў строгую пагадавую храналогiю, а ў яе межах нерэгулярныя запiсы па месяцах i днях. Пагадавы запiс як у першай, так i ў другой частках стаў галоўным прынцыпам мемуарнай канструкцыi, i ў той i ў другой частках хапае скупаватых, “лянiвых” на слова мясцiн з элементарнай фiксацыяй фактаў прыватнага характару (прыезды i ад’езды гасцей, наведванне касцёлаў, дарога з дому i дадому i г.д.). Калi ж дзённы запiс перарастае ў невялiкую бытавую навелу цi ў мiкрабелетрыстычнае апавяданне. Можна казаць, што i вiзуальная форма “Запісак...” змянiлася, i змянiўся сам Пачобут. Ён становiцца больш дамавiтым, больш меланхалiчна-лiрычным, мудрым, i ўжо з вышынi сваёй мудрасцi пачынае асэнсоўваць рэальныя абставiны i людзей. Аднак закладзеныя ў iм прыродай фiзiчная сiла, схiльнасць да прыгод i авантур застаюцца, патрабуюць волi, выхаду, i толькi жанiцьба, моцнае пачуццё да жонкi, Рахелi Юдыты Гадэбскай, дзецi, памяншаюць юнацкi валюнтарызм Пачобута, змякчаюць яго характар, павялiчваюць рацыяналiзм канфлiктаў часу i асоб, канфлiктаў ваенных, сацыяльна-класавых, барацьбы добра i зла, маральных норм i антымаралi. Пры гэтым факт, рэплiка, дыялог

набліжаюцца да мастацкай дэталі, нанізваюцца на нітку сюжэта, як пацерка да пацеркі.

Я.У.Пачобут-Адлянцікі, як ні С.Маскевіч, ні П.К.Абуховіч, ні Я.А.Храпавіцкі вельмі многа старонак у сваёй працы адвёў жонцы. “наймілейшай Рахелі”. Менавіта з ёю звязваем мы паняцце “лірызму” яго “Запісак...”, якое таксама і рэдкасць для твораў падобнага жанру. Забіяка і авантурыст стаў добрым мужам і сем’янінам. Дзе б ні знаходзіўся: на трыбуналах, на заробках у Жмудзі, на павятовых ці грамнічых сейміках, ён заўсёды памятаў пра “ўкаханую Рахель” і заўсёды “rekta via” – / лац. прамой дарогай / спяшаўся да яе. Аднак жыццё мемуарыста з Рахеляй Юдытай Гадэбскай цягнулася нядоўга: яна памерла 22 кастрычніка 1682 года, на чатырнаццатым годзе сумеснага жыцця з ім. Перад гэтым няшчасцем Я.У.Пачобут-Адлянцікі неаднойчы змяшчаў на старонках сваіх “Запісак...” знакаванні, якія Гасподзь Бог ніспасылаў яму, як бы папярэджваючы аб смерці блізкага чалавека: знакаванне першае – злоўленыя на куццю сем шчупакоў, сярод якіх адзін быў чорны. Другое – лебедзі, чарада якіх невядома адкуль праяццела над падвор’ем памарноцкага дома мемуарыста. Пачобут не паверыў у гэтае знакаванне, але пасля скону яго “наймілейшай Рахелі” аб гэтым шкадаваў і пры кожным зручным выпадку падкрэсліваў правамоцнасць людскай веры ў незвычайнасць і нечуванасць прыродных рэчаў.

Размова пра знакі – гэта, здаецца, з псіхалагізму Сярэдневечча, гэта ўсё ж паглыбленне ва ўнутраны свет сярэдневечнага чалавека. Цікавасць да ўнутранага свету, яна была на шляху да цікавасці да новай нарацыі, новай нацыянальнай прозы. Тут Я.У.Пачобут сыходзіўся з Ф.Еўлашоўскім і з усімі тымі мемуарыстамі, што засяроджваліся на трансцэндэнтным, на містычным, так уласцівым сярэднявеччу. Мы хочам тут падкрэсліць менавіта ўдзел падобных відзенняў (“виденья”) свету, іх трансфармацыю ў псіхалагізм новае прозы – у псіхалагізм і філасафічнасць. Смерць жонкі стала для Пачобута трагічнай, але не фатальнай: другі раз мемуарыст не жаніўся, але і не застаўся па-за публічнымі дзеямі, праўда, не агульнадзяржаўнага маштабу, а павятовага. Адсюль лаканічнасць запісаў, канстатацыя фактаў, відавочнае нежаданне пра іх асабліва шырока пісаць. Выключэннем стала толькі шырокае, змешчанае ў самым канцы “Запісак...”, пад 1648 годам, апісанне падарожжа мемуарыста ў Карону. Галоўнай мэтай гэтай перэгрынацыі было адведванне Яснай гары, кляштара айцоў паўлінаў у Чанстахове. Адначасна Пачобут упарадкоўваў нейкія свае справы з Інаўроцлаўскімі ваяводамі Станіславам і Міхалам Разражэўскімі (чаго яны датычыліся, не праінфармавана). Трэцяй мэтай гэтага падарожжа было спатканне з каралём Янам III Сабескім, якому мемуарыст “абняў ногі” 16 мая 1684 года ў Явараве і ад якога атрымаў узнагароду і пасаду ашмянскага стольніка. Значэнне гэтага каралеўскага падарунка змяняе толькі той факт, што 28 студзеня 1684 г. гэтую ж пасаду атрымаў Станіслаў Пазняк (таму Пачобут стаў стольнікам толькі тытулярна). Гэта стала прычынай доўгага судовага

працэсу, у выніку якога Пачобут у 1685 годзе ўсё ж такі заняў пасаду, наданую каралём.

Нябачанае раней, яго знаходжанне пры каралю, падарожжа па новых мясцінах, экзатычныя рэаліі і нават людзі прычыніліся да аб’ёмнага запісу не толькі для сябе, але і на памяць дзецям, якіх мемуарыст хацеў бачыць у рыцарскай школе пры каралеўскім двары. Трэба сказаць, што запісы за 1684 год нагадваюць падарожны дзёнік, якія вялі многія літоўскія шляхціцы ў час вандраванняў па Еўропе, як, напрыклад, Антон Білевіч. У той жа час маюць рысы “мініпаломніка”, калі такі тэрмін можна скарыстаць, бо адведваў мемуарыст не святую Зямлю, як М.К.Радзівіл-Сіротка, а толькі святыя месцы Вялікай і Малой Польшчы, што спрыяла асэнсаванню перажытага. Пачобут меў у гэты час 44 гады, знаходзіўся на ўзлёце сіл, таму зварот да Бога з пакаяннем, напэўна, змяніў лад яго жыцця ў будучым. Праўда, якім яно было, можна толькі здагадацца, бо пасля заканчэння запісаў мемуарыст жыў яшчэ 19 год.

Эдвард Менда, напрыклад, прыйшоў да вываду небеспадстаўна, а на аснове Пачобутавага тэксту, што мемуаратворчасцю Пачобут пачаў займацца адразу пасля шлюбу з Рахеляй Юдытай Гадэбскай, гэта значыць у 1669 г. Але А.Сайкоўскі – таксама на падставе аналізу “Запісак...” – адступіў назад і датуе іх першую частку 1680 г., а запісы за 1680 – 1684 гг., – сцвярджае вучоны, – укладваліся ўжо як дыярыш і спехам. Нам здаецца, што Пачобут пачаў афармляць запісы ў тым годзе, якім мемуары заканчваўца, або ў 1685. Падставаю для яго працы сталі ранейшыя нататкі, якія ён вёў на адзіночных лістах паперы або – так у тыя часы папулярныя – запіскі на палях і на пустых старонках календароў і рэлігійных кніжак, якія мемуарыст вазіў з сабою. Не заўсёды Пачобут, аднак, спісваў падзеі ўслед за імі, што ў некаторых фрагментах справакавала яго на памылковыя даты (напрыклад, недакладна пададзены ход ваеннай кампаніі 1664 года, памылкова пададзены год элекцыі Міхала Карыбута-Вішнявецкага). Прычым і не запісаў ён пра многае, важнае, пра атрыманне, напрыклад, ім жа пасады вілкамірскага лоўчага, імёнаў маці, сяцёр, швагроў і г.д. А інфармацыя з 1640 – 1655 гг. магла быць узятая ім з кніжак бацькі або з вуснаў маці ці старэйшага брата Ваўрынца Міхала. Сам Пачобут, асобна ад сваіх “Запісак...”, падаў звесткі пра сваю сям’ю, палічыў гэта неабходным. Сямейную традыцыю пазней працягнуў сын мемуарыста – Дамінік Ваўрынец. Ён пакінуў пасля сябе невялікія, але вельмі важныя для нас, “*Żapiski domowe Dominika Wawrżynca Poczobuta Odłanickiego*” (8), першым запісам якіх стаў лямант на смерць бацькі і слёзныя просьбы сіраты, звернутыя да Бога, аб заступніцтве і абароне ад “людской ганьбы”.

4. Я.А.Храпавіцкі і яго “Дыярыуш”

Нямецкі гісторык літаратуры Георг Гусдарф у артыкуле, прысвечаным аўтабіяграфіі як адной з разнавіднасцяў мемуарных твораў, пісаў: “Кожны чалавек з’яўляецца важным для свету, кожнае жыццё і кожная смерць; сведчанне, якое кожны складае пра сябе самога, узбагачае агульную спадчыну культуры”. Сказанае, трэба падкрэсліць, так ці інакш адносіцца да ўсіх мемуарыстаў: і Ф.Еўлашоўскага і П.К.Абуховіча, але хіба ў найвышэйшай ступені Яна Антонія Храпавіцкага.

Я.А.Храпавіцкі (1.10.1612) па нараджэнні быў сярэднезаможным шляхціцам, па веравызнанні кальвінам (пазней перайшоў на каталіцызм), па заслугах – паслом на 24 сеймах, дыпламатам, каралеўскім дваранінам, Маршалкам Пасольскага Кола. Ён быў адной з галоўных дзейных асобаў у выключных для Рэчы Паспалітай падзеях: у 1661 годзе як пасол падпісаў мірны дагавор са шведамі ў Аліве, быў камісарам па падрыхтоўцы і правядзенні перагавораў аб “вечным міры” з Масквою (1663–1667), падпісаў Андросаўскае прымірэнне (1667), у выніку якога Украіна была падзелена на польскую і расійскую часткі. Яго заслугі былі высока ацэнены трыма польскімі каралямі: Янам Казімірам Вазам, Міхалам Вішнявецкім і Яна III Сабескім, у выніку чаго Я.А.Храпавіцкі стаў гэтак званым “каралевятам”, якімі былі на Беларусі Радзівілы, у Польшчы князі Карэцкія і Канецпольскія.

“Дыярыуш” Я.А.Храпавіцкага неадследаваны, можна казаць нязнаны, а калі і знаны, то ў вузкім коле медыявістаў. Упершыню да працы Я.А.Храпавіцкага звярнуўся ксёндз Марцін Сташэвіч, кармеліт віленскага касцёла Усіх Святых. У 1787 г. ён зрабіў з арыгінальнага тэксту “Дыярыуша” факсімільны фрагмент і назваў яго “Zebranie ciekawego za panowaniem Jana Kazimierza i Michała Wieszniewieckiego z dyjaryjusza, napisanego przez I.A.Hrapowickiego...”. У 1845 г. Ю.Русецкі, працягваючы працу Сташэвіча, надрукаваў яшчэ адзін і выдаў яго як “Dyjaryjusz wojewody witepskiego...jako material po historii z czasów Jana Kazimierza, Michała Wieszniewieckiego i Jana Sobieskiego, Królów polskich...”. У наш час да працы Храпавіцкага звяртаўся толькі Т.Васілеўскі, прафесар Варшаўскага ўніверсітэта, які ў 1978 г. апрацаваў, папярэдзіў уступным артыкулам і выдаў пачатак “Дыярыуша” за 1656 – 1664 гг. Цалкам ён умяшчае ў сябе гісторыю асабістага жыцця Я.Храпавіцкага ў сувязі з гісторыяй Рэчы Паспалітай з 1656 па 1685 гг..

ЭліМБел падае звесткі толькі пра аднаго Храпавіцкага – Ігната Яўстахавіча (31.7.1817 – 25.12.1893), беларускага фалькларыста і грамадскага дзеяча, але зусім не ўпамінае Я.А.Храпавіцкага і яго нашчадкаў, хоць сярод іх былі знаныя людзі: кашталяны, старасты, войскія, каралеўскія сакратары. Некаторыя з іх пасля апошняга падзелу Рэчы Паспалітай, як, напрыклад, Аляксандр Васільевіч Храпавіцкі (1749 – 1801), статс-сакратар імператрыцы Кацярыны II, верна служылі Расіі.

“Дыярыуш” віцебскага ваяводы без агаворкі можна назваць творам усяго яго жыцця (пісаўся амаль 30 год і амаль штодзённа) і каралеўскім па

аб'ёме, так і па насычанасці інфармацыяй, якая датычыцца асобы самога аўтара і тагачаснага грамадства. Храпавіцкі, урэшце, свой “Дыярыуш” называе “прыватным”: “Дыярыуш прыватны, год 1660. Пачаў я, выехаўшы перад Масквою з Андрыянак, у вёсцы Клопатава, у зямлі Драгічынскай, сапраўды ў клопатах”. Або, “Дыярыуш прыватны, год 1663, які пачаў я яшчэ ў выгнанні, у дарозе, едучы ў Пуні, у Трокскае ваяводства. Дай, Божа, закончыць яго ў парогах Айчыны”. Ці “Дыярыуш прыватны, год 1664, які, дай, Божа, каб быў шчаслівей за мінулы. Пачаў я ў дарозе, едучы на маскоўскую камісію”. Гэтыя загалоўкі арыгінальнага паходжання падказваюць нам, што Я.Храпавіцкі вазіў з сабой запісную кніжку, у якой рэгулярна рабіў запісы пра “*Otia publica*” і “*Otia domestica*”, якія аб'ядноўваў прыналежнасцю да іх, сваім “я”. Менавіта сам мемуарыст эпіцэнтр падзеі, ён герой, і ён вядзе апавяданне пра яе. Усё гэта і сведчыць пра свядомую ўстаноўку Я.А.Храпавіцкага найперш пісаць пра сябе і пра тое, што дзеялася поруч з самім, а не недзе здалёк ад яго. У гэтым сэнсе суб'ектывізм мемуарыста выразна падкрэслены, відавочны, як падсветка асобнай індывідуальнасці, асобы, чалавека, грамадзяніна.

Аскар Уальд калісьці сказаў: “Вернасць і пастаянства – гэта летаргія звычкі або адсутнасць уяўлення”. На працягу 29 год Я.А.Храпавіцкі з зайздросным пастаянствам веў дзённік сваіх прыватных спраў і спраў Рэчы Паспалітай. Слушнымі тут бачацца нам словы Уальда: прывычка і абавязак кіравалі мемуарыстам, але абвінаваціць яго ў адсутнасці фантазіі мы не можам. Пісаў ён свой дзённік без прэтэнзіі на літаратурнасць і выдумку, такой была традыцыя напісання падобных рэчаў, якая патрабавала рэальных фактаў у іх рэальным ходзе. Факты маглі быць розныя: ваенныя, палітычныя, касцёльныя, сямейныя, прыродныя і нават нябесныя. Апошніх, скажам, у Я.А.Храпавіцкага мала, хоць і быў ён блізкім да касцёла, але не фанатычна блізкім, у адносінах з ім заўсёды заставаўся ўраўнаважаным і ў межах таго, чаго патрабавалі час і этыка шляхціца высокага стану. Еўрапейская адукаванасць, побыт у Францыі і Італіі, якія ў XVII ст. ужо сцвердзілі рэнесансавыя ідэі, вызначылі свае адносіны да Бога, дапамаглі Храпавіцкаму займець свой погляд на касцёл, стаць чалавекам рацыянальным і прагматычным. Акрамя таго, ён быў дзяржаўным чалавекам, пастаянна занятым на сеймах, у камісіях, трыбуналах, двойчы маршалкаваў у Пасольскім Коле, усё гэта таксама вымагала ад яго больш розуму і разважлівасці, чым эмоцыяў і фантазіі. Грамадзянская пазіцыя Я.Храпавіцкага, прыхільніка і ганарліўца каралеўскай улады, выразней праяўляецца ў “*Otia publica*” і асабліва, калі ён піша пра багатае на палітычныя і мілітарныя падзеі жыццё Рэчы Паспалітай другой паловы XVII ст., у якіх прымаў удзел ці пра якія яму паведамлялі шматлікія рэзідэнты. Аб'ём “Дыярыуша” не дазваляе нам ісці ўслед за аўтарам, каб падмацаваць вышэйсказанае прыкладамі. Тым болей, што Я. Храпавіцкі, ўпісваў у яго усе свае справы, найперш падарожжы, удзел у шматлікіх з'ездах, візіты гасцей, атрыманне і адсылку карэспандэнцыі, дамовы з людзьмі аб працы і службе,

выплату ім грошай. Акрамя гэтага мемуарыст штодзённа натаваў стан надвор'я і некаторыя важнейшыя выпадкі: смерць выбітных асобаў, паездкі караля і каралевы і г.д. Таму, несумненна, “Дыярыуш” Я.А.Храпавіцкага шмат у чым падобны да канцылярскіх дыярыушаў, шырока распаўсюджаных ў Рэчы Паспалітай і Вялікім княстве Літоўскім у другой палове XVI - XVII стст. Аналагічныя былі і ў Масковіі, у прыватнасці дзённік спраў цара Аляксея Міхайлавіча – “Приказ Тайных Дел” (5). Самым старэйшым канцылярскім дыярыушам у ВКЛ з'яўляецца “Дыярыуш” канцылярыі Крыштафа Радзівіла, які захаваўся да нашага часу толькі ў фрагменце. А самым вядомым дыярыушам канцылярскага тыпу, які вёўся асабіста Радзівілам, з'яўляецца “Дыярыуш” італьянскага падарожжа біскупа Ежы Радзівіла, які ахоплівае час з 11 кастрычніка па 7 снежня 1575 года. Праўда, калі мы гаворым пра канцылярызм “Дыярыуша” Я.А.Храпавіцкага, то маем на ўвазе яго абсалютную рэгулярнасць, бо за ўвесь час запісаў прапусціў ён хіба што тры дні. Ніхто нікога не прымушаў выконваць нудныя абавязкі пісара, не бачым мы тут і душэўнага парыву. Запісванне было неабходным для таго, каб трымаць руку на пульсе часу, каб быць кампетэнтным у палітычных і ваенных справах дзяржавы. Т.Васілеўскі, сучасны выдавец “Дыярыуша” Я.Храпавіцкага, справядліва адзначыў, што спосаб правядзення запісаў Храпавіцкім даў яму магчымасць выразна падаць тагачасную “палітычную фактаграфію”, “польскую ментальнасць” і “вобраз паўночна-ўсходняй Польшчы”, на тэрыторыі якой мемуарыст сапраўды правёў амаль усё жыццё. Што датычыцца рэфлексіі і каментарыяў Я.А.Храпавіцкага, то яны слабыя і рэдкія. Але штодзённыя запісы ў яго затое педантычныя і дакладныя, у іх мы лёгка вычytваем абставіны рэальнасці, спосаб жыцця аўтара-героя “Дыярыуша”, яго ідэалогію, мараль, адным словам, ментальнасць канкрэтнага чалавека, прадстаўніка вышэйшых шляхецкіх колаў Рэчы Паспалітай XVII ст.

Весці запісы Я.А.Храпавіцкі пачаў 1 студзеня 1656 года. Новы год прыпаў на сераду, якая запомнілася марозам і лютым ветрам, але не падзеямі, з якіх мемуарыст адзначыў толькі смерць Януша Радзівіла. Наступныя трыццаць дзён запісаў – гэта ў асноўным аб стане надвор'я. Толькі з ліпеня разам з метэаралагічнай зводкай уводзяцца паведамленні пра падзеі ў дзяржаве. 1 ліпеня 1656 г. – пра трактаты са шведамі, у якіх умовы ставілі палякі, а ў снежні – запіс пра перамогу Рэчы Паспалітай над Карлам Густавам пад Грудзёндам. Тон пісьма – радасны, узнёслы, шматслоўны. Баталістычныя сцэны ў Я.А.Храпавіцкага, несумненна, не падобныя да такіх ж у С.Маскевіча, Я.У.Пачобута-Адлянцкага ці польскага “жартаўніка” Я.Х.Пасека. У апошніх яны дынамічныя, нібы гул бітвы, шалёнасць жаўнера. У Храпавіцкага – статычнасць, бездыханнасць, ніякага пачуцця не ўкладзена. Мемуарыст-дыпламат, а не жаўнер, піша не з аўтапсіі, а з паведамленняў іншых людзей, выконвае рэгістрацыю. Хоць унутранае задавальненне ад перамог вычytваем мы і ў гэтым выпадку, як і боль, і трывогу за неспакой, гвалты і рабаўніцтвы, што не абмінулі самога аўтара і дамашніх. Ні адзін год

правёў Храпавіцкі in exilio (на выгнанні – В.Т.) – ва ўтрапненні і нэндзы, не адзін месяц туляўся па чужых кутах. 1656, 1657 і 1659 гг. сыйшлі ў яго не дома, і гэтаму перашкаджалі то Масква, то шведы, і 1660 год сустрэў храніст разам з вайною. Абставіны ваеннай кампаніі, якую ў тым годзе праводзіў на беларускіх землях князь Іван Андрэевіч Хаванскі-Таратуй, выпісаў Храпавіцкі як сапраўдны гісторык, выйшаўшы за дыярыушавыя рамкі, вызваліўшыся ад статычнасці і куцага пераказу падзей. Рэальны рух войска Хаванскага-Таратуя, штурмы і бітвы і хто са знатнейшых быў забіты ці ўзяты ў палон і як ва ўсім гэтым адчуваў сябе сам князь – усё гэта стала зместам мемуарнай формы. Інакш кажучы, мемуарыст пачаў адухаўляць, поўніць свае запісы, манатонны пралог “Дыярыуша” змяніўся ў пачуццёва-эмацыянальныя выклады і каментарый, і куды больш аўтар-апавядальнік сталі бліжэйшымі. Прычым закарцініліся, узрухоміліся эмоцыямі не толькі ваенныя кампаніі, але і больш панабрыньвалі дыпламатычныя місіі, як бы ажылі сеймы і нават звесткі пра візіты гасцей, пра стан душы ці здароўе членаў сям’і.

Напрыклад: “Мая жонка сёння ледзьве не памерла ад лекаў доктара пана кароннага падкаморніка – о лакеі! О блазны! Няхай вас саміх заб’юць такія лекі!” (8, 174). Самога мемуарыста здароўе падводзіла часта. У ліпені 1660 г. ён хварэў амаль штодзённа. “І.Ч. – Браў я лекі, прызначаныя доктарам, якія мне добра дапамаглі, але пасля палудня, пад вечар, напаў на мяне націск ліхаманкі, зноў было то холадна, то гарача, але не як раней і нядоўга”. “З.С. – Ізноў націск, і вельмі ён мяне змучыў, доўга калаціла і потым доўга паліла потам, адчуваў сябе вельмі дрэнна”. “5.Пн. – Зранку пачала прыціскаць мяне ліхаманка, а дзевятай прыняў я сакрэтны парашок, дадзены доктарам, які супраць любой ліхаманкі; ён паходзіць з Перу, з Індыі, маецца ў Рыме ў айцоў езуітаў. А вырабляюць яго з кары дрэва, якое называецца хінін. Мала мяне трасло, але гарача было аж да змроку і вельмі я сябе дрэнна адчуваў...” (8, 248–249).

Калі ўлічыць, што нарадзіўся Храпавіцкі ў 1612 г., то пік яго хваробы прыпаў на пяты дзесятак жыцця. За яго плячыма былі ўжо капітуляцыя Смаленска (3.X.1654) і Віцебска (28.XI.1654), шматразовае дэпутацтва на сеймах Рэчы Паспалітай і многія іншыя дзяржаўныя справы. Зразумела, што хвароба не садзейнічала актыўнасці Я.Храпавіцкага, але ён і не заставаўся сляпым абсерватарам падзей, што адбываліся пры каралеўскім двары і ўнутры Вялікага княства Літоўскага. 28 красавіка 1661 г. Храпавіцкі быў абраны ад Смаленскага ваяводства паслом на ардынацыйны сейм. Пад час сейма, які цягнуўся ад 2 мая да 18 ліпеня 1661 г., Храпавіцкі падпісаў “Маніфест Вялікага княства Літоўскага”, што ў выпадку, калі Карона адмовіцца ад элекцыі пры жыцці караля Яна Казіміра, то выберуць для Княства асобнага манарха. Але найбольш часу аддаваў Храпавіцкі камісіі, якая была прызначана для перагавораў з Масквою. Па гэтай прычыне ён не быў абраны ў 1662 г. паслом на сейм. Першы раз адправіўся Храпавіцкі на камісію зімой гэтага ж года, трактавалі з расійскімі камісарамі ў Талачыне і

Бялынічах, аднак, як запісаў ён сам, “да пэўных размоваў тут не дайшло”. У гэты час Храпавіцкі выконваў функцыі сакратара камісіі. Паўторна на камісію перамоваў з Масквою рушыў ён 28 снежня 1664 года. Месяц прабыў пры баку караля Яна Казіміра, які не хацеў адпуская ад сябе камісараў на выпадак узнаўлення перамоваў, і толькі 11 чэрвеня на Смаленшчыне, у Дуравічах, пачаў Храпавіцкі дэбаты з Масквою. Вылучыўся ён тут сваёй асабліва актыўнай пазіцыяй і спрэчкамі ў перамовах з князем Юрыем Аляксеевічам Даўгарукім. Тэкстаў дыпламатычнага красамоўства ў “Дыярыушы” ніводнага. У гэтым выпадку, відаць, слушнае меркаванне Т.Васілеўскага, што Я.А.Храпавіцкі веў не адзін дыярыуш. Той, пра які вядзем гаворку мы, быў для яго найперш дзённікам для запісвання прыватных спраў. Акрамя яго ён веў публічны “Дыярыуш”, а магчыма, і некалькі, якія былі прызначаны для адлюстравання шырокага кола падзей і людзей. На сённяшні дзень такім зным “Дыярыушам” Я.А.Храпавіцкага з’яўляецца “Дыярыуш” канвакацыйнага сейма 1668 года, але могуць існаваць, трэба шукаць, і іншыя. Прыкладам публічнага дыярыуша Я.А.Храпавіцкага можа быць “Дыярыуш прыватны. Апо 1664, які, дай Божа, шчаслівейшыя за мінулыя. Пачаў я ў дарозе, едучы на маскоўскую камісію”. І на гэты раз уклаў мемуарыст у назву азначэнне “прыватны”, але пазней як быццам пра гэта і забыўся, і ў запісах за 1664 год няма нічога ад яго самога. Як і раней, ёсць пра ліставанне, пра наведванне касцёлаў, пра надвор’е, але ўсё гэта займае хіба пяць працэнтаў запісаў, астатняе ж прысвечана падзеям Рэчы Паспалітай. Прычым “*Otia publica*” выкладзены фактурна. Шырока абазначаны тут маршрут сенатара на маскоўскія перамовы пачынаючы ад Талачына, даецца падрабязная справаздача аб падгатоўцы да іх і асноўных фігурантах і, зразумела, аб саміх перамовах. Іх сцэнарыі у Я.А.Храпавіцкага дакладны і прыгожы, як і яго паводзіны адносна Масквы. Ніякай пагарды, лаянкі, прыніжэння, і толькі аднойчы, быццам сарваўшыся, мемуарыст назваў маскоўскіх камісараў “недасведчанымі і непалітычнымі ў сваім пісанні”, назваў за тое, што апошнія ў рэскрыпце адступілі ад праўды. У астатнім мемуарыст-дыпламат, дзяржаўны чалавек. У час перамоваў, нягледзячы на занятасць, штодзённа занатоўваў бег падзей і ўсё, што адбывалася канкрэтна з ім, часам уплятаючы ў дзённік падзеі ў краі, пачутыя ад шматлікіх рэзідэнтаў ці сведкам якіх быў. Інакш кажучы, уключаў у свой “Дыярыуш” усё, што было магчыма, і з гэтай нагоды праца Я.А.Храпавіцкага ў XVII ст. не мае да сябе падобных. Рацыяналізм, прагматызм, педантычнасць і скрупулёзнасць, характэрныя гэтаму чалавеку, зафіксавала і папера.

Аднак жа гэтыя запісы не сталі ні гістарычнымі, ні бытавымі навеламі. Карціннасць “Дыярыуша” Я.А.Храпавіцкага паўстае толькі тады, калі мы злучым усё напісанае ў адно цэлае. Тады скупое слова рэгістрацыі ажывае, рэальнае жыццё ў Рэчы Паспалітай і ўдзел у ім самога мемуарыста становіцца панарамным, маштабным, што ў цэлым дае малюнак, дае карціну – прыватнае дало агульнае, з беглых, лапідарных запісаў паўстала набліжанае

да эпасу тварэнне – датычнае як духу эпасу з яго гераізмам, вылучэннем вышэйшых імгненняў (скасавання дзяржавы, народа, так і таго, што пачынае нарацаю як з’яву новага часу, мастацкую прозу.)

Менавіта ў сувязі з гэтым тыя, хто займаўся “Дыярыушам” Я.А.Храпавіцкага, часта называлі яго твор і гісторыяй. Леапольд Губерт, напрыклад, пісаў аб “Мемуарах” Я.А.Храпавіцкага як аб “нацэннай гістарычнай крыніцы”. В.Урублеўскі “гісторыю” у “Мемуарах” Я.Х.Пасека і “гісторыю” у “Дыярыушы” Я.А. Храпавіцкага паставіў на адну паліцу. А.Адамовіч параўнаў яго з “Мемуарамі” Крыштафа Завішы з перавагаю публічных спраў.

Сапраўды, на іншае месца ў “Дыярыушы” Я.А.Храпавіцкі паставіў гісторыю свайго прыватнага лёсу, пераказаў яго ў форме штодзённых запісаў. У момант гэтага пераказу нават яго індывідуальны талент аўтара-апавядальніка мог быць бездапаможным перад тысячамі фактаў, якія патрэбна было ўмясціць у канкрэтную часавую прастору, падзеленую на дні. Такі спосаб запісаў абмяжоўваў само аповядальніцтва, не дазваляў яму стаць аповесцю ці эпікай. Аднак XVII ст. – гэта час секулярызацыі дыярыушавай формы, час адыходу ад дыярыушавага канона, пра гэта сведчаць творы жаўнераў, якія бралі ўдзел у войнах, што Рэч Паспалітая вяла ў Еўропе, асабліва на яе ўсходніх тэрыторыях, з Маскоўскім княствам. На першы план тут, несумненна, выходзяць “Poselstwo i krótkie spisanie rozprawy z Mąskwą i traktatów w r. 1601 przez ośm i dwadzieścia niedziel” Г.Пельгжымоўскага, “Diariusz J.P.Sapiehy”, “Początek i progres wojny moskiewskiej” Станіслава Жулкеўскага і многія іншыя, якія сёння яшчэ застаюцца несправядліва забытымі, чакаюць свайго часу і свайго даследчыка.

5. Літаратура

1. Абуховіч П.К. Дыярыуш. Польша, 1995, № 7.
2. Adamowicz H. Pamiętniki K. Zawieszy, wojewody mińskiego. Warszawa, 1862. "Biblioteka Warszawska", 1863.
3. Brückner A. Dzieje literatury polskiej w zarysie. T.1. Warszawa, 1908.
4. Wisner H. Unia. Sceny z przeszłości polski i litwy. Warszawa, 1988.
5. Wiersze historyczne. "Biblioteka Warszawska". 1896.
6. Дневальные записки Приказа Тайных Дел 7165-7183 (1657-1678). Выд. С.Н.Белокуров. «Чтения Императорского Общества Истории и Древностей», 1908, книга 1, С.1-224, книга 2, С.225-346.
7. "Diariusz" S.Maskewicza. Рукапіс курніцкай бібліятэкі (Польша). signat 1303.
8. Jan Władysław Poczebuto-Odłanicki: Pamiętnik. Warszawa, 1987.
9. Ян Пачобут-Адлянцкі. "Запіскі мае і дыярыуш" // Польша, 1998. №1-2.
10. Jan Chryzostom Pasck. Pamiętniki, Warszawa, 1987.
11. Машынапісны варыянт перакладу "Дыярыуша" С.Маскевіча, А.Коршунава.
12. Menda E. Pamiętniki I.W.Poczebuto-Odłanickiego. Zwów, 1879.
13. Pamiętniki historyczne do wyjaśnienia spraw publicznych w Polsce XVII wieku., wyd. Baliński H. Wilno, 1859.
14. Polska a Moskwa w pierwszej połowie wieku XVII. Wyd. A.Hirsberg. Zwów, 1901.
15. Sajkowski A. W stronie Wiednia. Poznań, 1984.
16. Старажытная беларуская літаратура. Зборнік. Мн., 1990.
17. Chlebowski B. Pamiętniki husarza z pierwszych lat XVII wieku. (S.Maskewicz). Pisma, T. 1-4. T.3. S. 296. Warszawa, 1912.
18. Chrapowicki I.A. Diariusz. Część pierwsza. Warszawa, 1978.
19. Hernas Cz. Barok. Warszawa, 1976.
20. Zapiski domowe Dominika Wawrzyńca Poczebuto Odłanickiego. // Jan Władysław Poczebuto-Odłanicki. Pamiętnik. Warszawa, 1987. S. 325-327.
21. Żółkiewski S. Początek i progres wojny moskiewskiej. Warszawa, 1966.